

מחקרים בשפות שמיות, מקרא ומדעי היהדות מוגשים לראובן שמחה שטיינר

עורכים:

אהרן קולר, מרדכי כהן, עדינה מושבי

הוצאת הספרים של ישיבה יוניברסיטי
ע"ש מיכאל שרף

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

שפות שמיות ולשון המקרא

סיריל אסלנוב:

- 9 ביטויים אפשריים של מגעים קדומים בין הֶחָתִית לשפות שמיות
עדה ירדני:
22 דיון בשלוש סוגיות בתעודות משפטיות מנחל חבר
חיים כהן:
פירושים מבריקים של ראב"ע לבעיות לשוניות בתורה לאור הפילולוגיה
42 המקראית בת זמננו – חלק א (בר' ד, י, יג; בר' יד, י)
משה בר-אשר:
56 ההיגד 'ה' אִישׁ מִלְחָמָה' וגלגוליו במרוצת הדורות

מחקרי מקרא

יצחק ברגר:

- 71 מרדכי ו'מר דרור': על נוכחותו של ה' במגילת אסתר
שרה יפת:
76 ושוב: מיהו 'דריוש הפרסי' (נחמיה יב, כב)?

ספרות חז"ל וימי הביניים

אהרן דותן:

- 93 מסורה עתיקה על סכום הפסוקים במקרא
ישעיהו מאורי:
101 היושרה הפרשנית של ר' אברהם בקראט ב'ספר זכרון'
שמחה עמנואל:
109 חידושי לשון בפרשנות הפיוט בימי הביניים: מקרה לדוגמה
יהושע בלאו ויוסף יהלום:
יהודה הלוי על הלשון העברית: תרגום מוער של החלק האחרון
130 של המאמר השני בכוזרי (סעיפים עו-פא)

אפרים קנרפוגל:

158 גישות לנבואה בפרשנות צפון צרפת ואשכנז בימי הביניים

שמא יהודה פרידמן:

"הוציאו לי כתובת אמותיכם": מעשה הלל הזקן ובני אלכסנדריוס

176 ודרישת 'לשון הדיוט'

מרדכי יהודה שטיינר:

מגדף, עובד עבודה זרה, ועובר עבירות בשאט נפש במשנתו

256 של הרמב"ם ז"ל

חידושי לשון בפרשנות הפיוט בימי הביניים: מקרה לדוגמה*

שמחה עמנואל
האוניברסיטה העברית בירושלים

א. פרשנות הפיוט בימי הביניים

מן המפורסמות הוא שהפיוטים הם אוצר בלום ללשון העברית. מחד גיסא, שימרו הפייטנים צורות לשון עתיקות ונשכחות, שלא נודעו מטקסטים אחרים; ומאידך גיסא, הם חידשו מדעתם מילים (או צורות) רבות, שלא היו עד אז בלשון העברית. עניין זה נידון הרבה במחקר, ואין צורך להכביר על כך מילים.¹ הסגנון הגבוה, ולעתים קרובות גם העמום והחידתי, של הפיוטים העמיד אתגר קשה בפני המתפללים ובפני חובבי הפיוט בכלל, שהתקשו להבין את דברי הפייטנים. עשרות רבות של חכמים בימי הביניים – בעיקר בצרפת ובגרמניה – התגייסו להתמודד עם אתגר זה וכתבו ספרות ענפה מאוד של פירושים לפיוטים. ספרות זו טמונה עדיין ברובה הגדול בכתבי יד, ורק מיעוטה נדפס. מקצת המפרשים כתבו חיבורים עצמאיים ומקוריים, ואחרים ליקטו מתוך דברי קודמיהם וחידשו רק מעט (ולכן יש חפיפה רבה בין הפירושים השונים שבכתבי היד). מטרתם הבסיסית של המפרשים הייתה לפענח את רמזי הלשון של הפייטנים, אם על ידי מציאת מקורם במקרא או בספרות חז"ל, ואם על ידי ביאור מילולי של המילים הקשות. מקצת המפרשים הרחיבו את דיוניהם גם לכיוונים אחרים – לענייני הגות ומחשבה, להיגדים

* תודתי לפרופ' שולמית אליצור ולאברהם פרנקל על הערותיהם לטיוטה הראשונה של המאמר.
1 לביבליוגרפיה מפורטת בנושא זה ראו פליישר, תשס"ח, עמ' 532; אליצור, תשע"א, עמ' 365, הערה 1.

בעניינים העומדים על הפרק (כגון פולמוס עם הנצרות), לדיונים בסוגיות הלכתיות, וכן הלאה; איש-איש לפי טעמו ומגמתו – אך המגמה הבסיסית של המפרשים הייתה כאמור לסייע למתפלל להבין את מילות הפיוט.

בדבריי הבאים אני מבקש לכנס את ההצעות השונות שהעלו מפרשי הפיוט בימי הביניים למילה קשה אחת בפיוט מסוים. מלאכת איסוף זו של כל מפרשי הפיוט למילה אחת הייתה כמעט בלתי אפשרית עד לאחרונה, שכן פירושי הפיוטים פזורים במאות רבות של כתבי יד, וכמעט אין בכוחו של בן אנוש לעבור על כולם כדי למצוא את כל הפירושים שנכתבו לפיוט מסוים. אך לפני שנים אחדות נטלה אליזבט הולנדר על שכמה את המשימה לרשום בצורה מפורטת את פירושי הפיוטים שבכתבי היד בסדר אלפא-ביתי על פי מילות הפתיחה של הפיוטים.² מלאכה עצומה ומייגעת זו פתחה לראשונה את האפשרות לחקור את כל הפירושים שנכתבו לכל פיוט ופיוט.

ב. 'טפסרי טהר בטעמם יטידוך'

המילה שתידון כאן היא 'יִטְיִדּוּךְ' (ויש שגרסו מילה זו בשינוי, ועל כך להלן), שמצויה בפיוט 'כי אדוקי אש'. פיוט זה הוא חלק מסדרת הפיוטים שנכתבו על הפסוק 'ובכן מי לא יראך מלך הגוים', ומחברו הוא ר' קלונימוס מלוקא (Lucca, איטליה) או ר' משולם בנו.³ זו לשון החרוזה, כפי שהיא מופיעה במהדורת דניאל גולדשמידט למחזור ליום הכיפורים: 'כִּי טַפְסְרֵי טַהַר בְּטַעְמָם יִטְיִדּוּךְ, כִּי יוֹדְעֵי יִרְאָתְךָ בִּיחּוּלָם יִיַּחְדּוּךָ'.⁴ 'טפסר' פירושו שר,⁵ וטפסרי טהר הם המלאכים. אך מה פשר המילה 'יטידוך'? מילה זו יחידאית היא, ואין לה מקבילה מדויקת בשום חיבור אחר בספרות חז"ל או בספרות ימי הביניים. על כן דנו בה רבים מקדמונינו. הדיונים בפשרה של מילה זו מצויים בעיקר בפירושים לפיוטים,⁶ אך היא נידונה גם בספרות הפרשנית לתלמוד ובמילון ימי-בינימי אחד, ואף דיונים אלו יובאו בדבריי כאן.

2 הולנדר, 2005. לרשימה של 415 (!) כתבי היד שנבדקו לצורך הכנת ספר זה ראו שם, עמ' 46-21.

3 דוידזון, תרפ"ה-תרצ"ג, 1141 (כרך ב, עמ' 181); הפיוט נדפס אצל גולדשמידט, תש"ל, יום כפור, עמ' 191-192. על מחבר הפיוט ראו עפשטיין, תשי"ז-תשי"ח, ב, עמ' רלג; פרנקל, תשע"ד, עמ' 287-288, הערה 80. וראו גם להלן, הערה 12 ולד הערה 25. על ר' קלונימוס ור' משולם בנו ראו גרוסמן, תשמ"א, עמ' 29-78; על ר' קלונימוס ראו גם עמנואל, תשס"ג, עמ' 114-116. גולדשמידט, שם, עמ' 192. לניקודים אחרים של המילה יטידוך שמצויים בכתבי יד, ראו למשל אלוני, תשכ"ט, עמ' 434.

5 ראו נח' ג, יז, ושם במפרשים.

6 לרשימת הפירושים בכתבי יד לפיוט זה ראו הולנדר, 2005, עמ' 627-629, מס' 11321-11364.

הפירושים השונים שהוצעו למילה יטידוך כבר נידונו בעבר על ידי כמה חוקרים, וסוכמו בהרחבה רבה על ידי נחמיה אלוני;⁷ אך מגוון הפירושים שהציעו המפרשים בימי הביניים רב מאלו שנודעו עד כה. ברוב כתבי היד הוצעו שניים ושלושה פירושים למילה זו, ולעתים אפילו יותר.⁸ לציון מיוחד ראוי כתב יד אוקספורד, בודלי. Opp. 171 (נובאואר 1207), שהוא אולי הקדום שבכתבי היד של פירושי הפיוטים שהגיע לידינו – הוא נכתב כנראה בצרפת בראשית המאה השלוש עשרה.⁹ בכתב היד הזה העתיק הסופר בזה אחר זה שלושה פירושים מקיפים לפיוט 'כי אדוקי', ובהם הובאו בסך הכול חמישה פירושים שונים למילה יטידוך.¹⁰

הפירוש הקדום ביותר לפיוט זה הוא כנראה של ר' שמעיה, שהיה תלמיד מובהק של רש"י,¹¹ והוא מצוי בכתב יד אוקספורד הנזכר, דפים א118-א119.¹² פירושו של

כתבי יד אחדים נרשמו משום מה במקום אחר: עמ' 773-774, מס' 14386, 14388, 14419-14420.

7 אלוני, תשכ"ט, עמ' 409-442, 539. כמה מהמקורות נתחלפו אצלו זה בזה; ראו להלן, הערות 19, 29. אלוני דן בהרחבה גם בפירושיהם של חוקרים מודרניים למילה זו, אך בנושא זה לא אעסוק.

8 בדבריי להלן אדון בכל פירוש לבדו, ועל כן הפירושים המצויים בכתב יד אחד יבואו כאן במקומות שונים.

9 ראו בית-אריה, 1994, עמ' 195. עד היום לא נעשה מאמץ לזהות את כתבי היד הקדומים יותר של פירושי הפיוטים. אציין כאן כתבי יד קדומים נוספים (עד ראשית המאה הארבע עשרה) הנזכרים במאמר זה, בסדר כרונולוגי: אוקספורד, נובאואר 1206 (להלן הערה 23); מוסקבה 615 (להלן הערה 16); אוקספורד, נובאואר 1205 (שם); לונדון 11639 (להלן הערה 40); פרמה 2890 (להלן הערה 18); אוקספורד, נובאואר 1208 (להלן הערה 14); פרמה 3205 (להלן הערה 43); לונדון, סופר 5 (להלן הערה 32); פרמה 3006-3007 (להלן הערה 18); אוקספורד, נובאואר 1209 (להלן הערה 28); אוקספורד, נובאואר 2374 (להלן הערה 31); המבורג, שטיינשניידר 152 (להלן הערה 16).

10 בכ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 346 מצויים שני פירושים לפיוט 'כי אדוקי' (ראו להלן, הערות 17, 24 והערות 13, 14). בכ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 132 (שטיינשניידר 155), דף 40ב, מובאים חמישה פירושים שונים למילה יטידוך; ראו להלן, הערות 24, 29, 38, 40, 53. כל הפירושים הללו מובאים גם בכ"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 139, דף 280ב; הסבר אחד מובא שם בגוף הפירוש והשאר בגיליון. הפירושים שבכ"י ציריך נדפסו לראשונה על ידי בריל, 1883, עמ' 126-127, הערה 1, שראה את כתב היד אצל סוחר הספרים קאופמן (ראו עליו: ריצ'לר, 2014, עמ' 110), וכך נודעו במחקר.

11 ראו עליו: גרוסמן, תשנ"ה, עמ' 347-411; על פירושו לפיוטים ראו שם, עמ' 381-395, 529-531. דיון בפירושה של המילה יטידוך מצוי גם בפירוש למסכת מידות שיוחס לר' שמעיה, אך פירוש זה איננו שלו; ראו להלן, הערה 68.

12 בתחילת הפירוש נכתב: 'רהיטים דר' משולם ליום כיפור אחר קדוש[ת] יוצר', ובסופו: 'לא פי' יותר הרב ר' שמעיה מיום הכיפורים מן הרהיטים כי אם אילו אשר כתבתי להורות את בני ישראל'. הפירושים האחרים לפיוט נעתקו בכתב היד בדפים א117-א118 (ראו להלן, הערות 59, 60) ובדפים א119-א125 (ראו להלן, הערות 18, 40).

ר' שמעיה למילה יטידוך קצר מאוד, ואף סתום: 'יטדוך – יספק'. מסתבר בעיניי שיש להגיה כאן (כפי שאכן מצוי בפירוש אחר לפיוט, שאיננו של ר' שמעיה): 'יטידוך – ספק'.¹³ הכוונה היא כנראה שר' שמעיה לא ידע איך לפרש את המילה יטידוך. מפרשים אחרים לא נואשו מלהסביר את המילה הקשה, ופירושיהם יובאו בסעיפים הבאים.

ג. לשון המשנה

מפרשים רבים הסבירו את המילה יטידוך על פי לשון המשנה, אך הציעו למילה ארבעה פירושים שונים: מלשון כניסה בשער, מלשון הגבהה, מלשון השתחוויה וכפיפה ומלשון ניגון.

1. בשני כתבי יד מובא פירושו של חכם ששמו יהודה – שאינני יודע לזהותו – למילה יטידוך: 'שמעתי אני יהודה, יטידוך – שער נקרא במס' [כת] מידו' [ת] טדי, משערי המקדש, ופת' [רונן]: יבואו שעריך' (ובכתב היד השני: 'ואני שמעתי יהודה, יטידוך – לשון שער, שכן מצינו במסכ' מידות שאחד מן השערים נקרא שער הטדי').¹⁴ ר' יהודה סבור היה שהמילה יטידוך מבוססת על שער 'טדי', שנזכר כמה פעמים במשנה,¹⁵ והפייטן הפך מילה זו לפועל שמשמעותו כניסה בשער.

2. בכמה כתבי יד קדומים של פירושי פיוטים נכתב: 'לא ידעתי מהו יטידוך, אך שמע' [ת] אומרי' שהוא לשון שער, שער הטדי בלשון המשנה, ופתרון יטידוך – יבאו שעריך'.¹⁶ מסתבר שחלקו הראשון של המשפט מבוסס על פירושו של ר' שמעיה,

13 כ"י אוקספורד, דף 119א; כ"י מינכן 346 (לעיל, הערה 10), דף 70.

14 כ"י אוקספורד, בודלי Mich. 365 (נויבאואר 1208), דף 77א; כ"י מינכן 346 (לעיל, הערה 10), דף 70 (והשוו לויין, תש"כ, עמ' 70, הערה 63). כ"י אוקספורד נעתק באשכנז בשנת 1300 לערך; ראו בית-אריה, 1994, עמ' 195–196. לשון דומה מצויה בפירוש אנונימי למסכת מידות (שנדפס תחילה בטעות על שמו של ר' שמעיה, תלמידו של רש"י; ראו להלן, הערה 68): 'ואני שמעתי כי יטידוך' – וכאן נקטע המשפט (ברלינר, 1903, עמ' 40; גולדשמידט, תשע"ג, עמ' 62). ברלינר הציע להשלים את המשפט החסר על פי הפירוש שמוכא בפסקי תוספות (להלן, הערה 62): 'ואני שמעתי כי יטידוך לשון פיוט כמו הני טידי ופיוטי רגילי בהו קמי ריש גלותא', והזכיר גם את הדברים שבתשובת הגאונים הנזכרת להלן, הערה 61. בתרגום של דברי ברלינר לעברית (ברלינר, תש"א, עמ' מ') השתבשו הדברים, כאילו משפט השלמה זה מצוי בתשובת הגאונים הנזכרת.

15 משנה, מידות, א, ג; שם, ב, ג; וראו גם שם, א, ט.

16 כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 17 (שטיינשניידר 152), דף 155ב.

שכאמור לעיל כנראה לא ידע את פירושה של המילה, ואילו חלקו השני של המשפט (מ'שמעתי אומרים' ואילך) מבוסס על פירוש של ר' יהודה. בכתבי יד אחרים מובא חלקו הראשון של המשפט, ולעתים גם חלקו השני, בשם 'המפרש'.¹⁷

3. פירוש של ר' יהודה זכה לפיתוחים שונים. בכמה כתבי יד קדומים הומרו המילים 'יבאו שעריך' בפועל חדש – 'ישערוך':¹⁸ 'שמעתי או' [מרים] ישערוך,¹⁹ לשו'ן] שער, שהן נכנסין בשער דבירך,²⁰ כי אחד מן הפתחים לעזרה היה שמו שער טדי'. מפרש אחר טען שהמילה 'יטידוך' שבפיוט עוסקת במלאכים, ועל כן היא איננה קשורה במישרין עם שער טדי הנזכר במשנה, שאין לו ולא כלום עם המלאכים.²¹

- טור א (כתב היד נעתק בשנת ע"ח – 1317. הדברים שבכ"י זה נתפרסמו לראשונה אצל צימליך, 1886, עמ' 74, ובעקבותיו אצל חוקרים אחרים), ובלשון כמעט זהה: כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 62 (שטיינשניידר 154), דף 14א; כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 615, דף 99ג (חלקו הראשון של כתב היד נעתק באמצע המאה השלוש עשרה לערך; ראו בית-אריה, 2017, פרק ו, סוף סעיף ב/2, עמ' 318); כ"י בודפשט, קויפמן 400 A, עמ' 346; כ"י פולדא, ספריית המדינה 2⁰A3, דף 119ד (ושם חסרות ארבע המילים האחרונות); כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 170 (נויבאוואר 1205), דף 171ג (כתב היד נעתק באשכנז באמצע המאה השלוש עשרה או בסופה; ראו בית-אריה, 1994, עמ' 193–194); וכנראה גם כ"י אוקספורד, בודלי Mich. 627 (נויבאוואר 1035), דף 80ב, בגיליון (בכתיבה מאוחרת ומטושטשת). בכ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 798 (שטיינשניידר 177, כך א), דף צג ע"א-ע"ב, מובא רק המשפט השני: 'יטידוך לשו' שער, כלום' יבאו אל שעריך'.
17 ערוגת הבשם, תרצ"ט-תשכ"ג, ג, עמ' 510 (גם המפרש לא עמד על הברור לידע מהו יטידוך כי אם בלשון המשנה [...]); כ"י לונדון, מונטיפיורי 261, דפים 52–51א: 'בטעם יטידוך המפרש לא עמד על הברור מה יטידוך כי אם שלש' המשנ' הוא שער (העדי) [הטדי], ופתר' (צמדות) [יטידוך] יבואו שעריך' (לתיאור כתב היד ראו סותבי"ס, 2004, עמ' 286–287, מס' 218); כ"י פרמה, 3507 Parm. (ריצ'לר 1135), דף 157ד; כ"י מינכן 346 (לעיל, הערה 10), דף 65ב; מחזור נירנברג, כ"י ציריך, יסלזון 9 (לשעבר: כ"י ירושלים, שוקן 24100), דפים 389ב–390א. כ"י אוקספורד 1207 (לעיל, ליד הערה 9), דף 122ב; פרמה, 2890 Parm. (דה רוסי 856; ריצ'לר 1056), דף 81 (כתב היד נכתב בצרפת בשלהי המאה השלוש עשרה; ראו ריצ'לר ובית-אריה, 2001, עמ' 267); פרמה, 3006 Parm. (דה רוסי 654; ריצ'לר 1064), דף 223א (כתב היד נכתב בצרפת בשנת 1304; ראו ריצ'לר ובית-אריה, 2001, עמ' 270–271); מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 191, דף 126ב; פרמה, 2125 Parm. (דה רוסי 812; ריצ'לר 1136), דף 39ב.
19 בכ"י פרמה 3006 ובכ"י מוסקבה: בערוך (!). דברים אלו אכן מצויים גם בספר הערוך הקצר, כ"י ברן, הספרייה העירונית 200, דף 149א: 'טדא, יטדוך, יבאו בשערי דבירך'. על ספר הערוך הקצר ראו פרלס, 1884, עמ' 20–112 (פרלס השתמש בכ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 390, שנוסחו פחות טוב, והוא רושם את מספרו: 420. אצל אלוני, תשכ"ט, עמ' 430 ועמ' 436, בטעות: מס' 428; ואילו בעמ' 414 הוא אכן השתמש בכ"י מינכן 428, דף 103ב).
20 בכ"י אוקספורד 1207 ובכ"י פרמה 2890: 'דביקין'.
21 ראו על כך להלן, ליד הערה 44.

המפרש פתר קושי זה בכך שהסביר כי כוונת הפייטן הייתה לכניסה בשערי של בית המקדש של מעלה:

יטידוך, שער היה בבית המקדש ושמו שער טאדי, ולמעלה בית המקד' [ש] כנגד בית המקד' [ש] שלמטה,²² שער כנגד שער והיכל כנגד היכל מזבח כנגד מזבח. וכן פשר דבר, שטפסרי טוהר למעלה באים בשער טדי לשבחך. וזהו שיסד יטידוך, וכן הדין לשאר שערים.²³

בכתבי יד אחרים הניסוח קצר יותר: 'יטידוך – יבאו שעריך. וחברו במס' [כת] מדות (א, ג) שער הטדי מן הצפון. ופי' [ורושן]: המלאכי' [ם] באי' [ם] למעלה בשער הטדי לשבחך, והוא הדין לשאר שערים'.²⁴

4. ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש) בפירושו למשנה התייחס גם הוא לביאור המילה יטידוך שבפיוט. אף הוא פירש את המילה על פי לשון המשנה, אך לפי הסברו, יטידוך – מלשון הגבהה. וכך כתב הרא"ש:

טדי – בלשון גובה, כדתנן לקמן בפרק ב' (משנה ג), כל השערים שהיו שם היו להם שקופת חוץ מהשער הטדי שהי' ב' אבנים מוטות זו על זו [...] והי' [ה] הגבוה באמצע. וזהו שיסד רבנא קלונ' [מ] [ו]ס בפיוט [...] יטידוך, פיר' [ו]ש יגביהוך.²⁵

- 22 ראו מכילתא, תרצ"א, שירה, פרשה י, עמ' 149-150, ובמקבילות; וראו אפטוביצר, תרצ"א.
- 23 כ"י אוקספורד, בודלי Laud. Or. 271 (נויבאואר 1206), דף 109א (כתב היד נכתב בשנת תתקפ"ז [1226-1227]; ראו עליו: גרוסמן, תשמ"ו; בית-אריה, 1994, עמ' 194). ובאותה לשון: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 4466, דף 336א (ושם: 'ושמו שער טדי'). פירוש זה הובא בדפוס בשמו של ר' אליעזר בן נתן, ראו מחזור, סלויטה תקפ"ג, כךך א, דף קיא ע"א, במדור 'מעשה ארג'. וראו גם כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 172 (נויבאואר 1211), דף 50ד: 'יטידוך בדלי"ת, שער היה בב"ה [...] (המפרש הביא קודם לכן פירוש למילה המבוסס על הגרסה 'יטידוך' [ראו להלן, ליד הערה 51], ולכן הדגיש כי הפירוש השני שהוא מציע מבוסס על הגרסה 'יטידוך').
- 24 כ"י המבורג 155 וכ"י ציריך 139 (לעיל, הערה 10). נוסח סתום מובא בכ"י מינכן 346 (לעיל, הערה 10), דף 265, בגיליון: 'שער בית המקדש נקרא טדי שלמעלה לשבחך מזומן' (קריאתה של המילה האחרונה איננה ודאית).
- 25 פירוש הרא"ש, תפ"ה, מדות, א, ג, דף מה ע"ב. בפירוש הפיוטים שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 11318, דף 91א: 'יטידוך – יגביהוך ויתנאוך, כמו שער הטדי, כלומר במתק מילולם יבאו שעריך [...] במסכ' מידות שלא היה לו משקוף למעלה' (בין שני חלקי המשפט נשתרבה בטעות פירוש אחר למילה; ראו להלן, הערה 36. כתב היד מאוחר, ונעתק במחצית השנייה של המאה השש עשרה).

לדברי הרא"ש, שער טדי היה גבוה מעט משאר השערים, משום שהמשקוף שלו היה בנוי משתי אבנים מוטות. הרא"ש שינה אפוא לחלוטין את משמעות המילה יטירוך, מכניסה לשער ('ישערוך') להגבהה.

5. מפרש אחר התקשה כנראה בשאלה מדוע מכל שערי הר הבית דווקא שער טדי מסמן את הכניסה להר הבית, וזה ההסבר שהציע:

(הפ"י) [המפרש] לא עמד על הבירור.²⁶ יטירוך בלשון משנה הוא שער הטדי, כי במ'סכת] תמיד (!) היה שער אחד ושמו טדי, ולא היה גבוה, וכל מי שהיה הולך בתוכו היה לו להשתחוות ולכרוע, ולפי שלא היה גבוה לכך הוא לשו' השתחוואה.²⁷

רעיון זה בניסוח שונה מצוי בכתבי יד אחרים: 'יטירוך – ישתחו לך, לשו' שער הטדי שהיה בבית המקדש, ששם היו משתחוים';²⁸ וכן: 'שער הטדי היה כפה, יכפפו לפניך'.²⁹ לדברי המפרש האנונימי, שער טדי היה נמוך משאר השערים. הסבר זה הפוך אפוא לפירושו של הרא"ש, אלא שהוא מנוגד לדברי המשנה שלפיהם כל שערי הר הבית היו בגובה אחד.³⁰

6. מפרש אחר הסביר את המילה יטירוך מלשון ניגון, משום שלדעתו בשער טדי שבמקדש היו מלמדים ניגונים (ואין לדבר אסמכתא במקורות). כך כתב המפרש:

יטירוך, לא ידעתי מהו. ושמ'עתי] כי בבית המקדש שער אחד נקרא] שער הטדי ושם מלמדי'ם] ניגונים ומזמורים, ופת'רון] יטירוך – יבאו שעריך בניגון ובשיר.³¹

26 על לשון זו ראו לעיל, הערה 17.

27 כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8^o3037, דף 140א.

28 כ"י אוקספורד, בודלי Bodl. Or. 109 (נויבאואר 1209), דף 27(III)א (כתב היד נעתק באשכנז בתחילת המאה הארבע עשרה; ראו בית־אריה, 1994, עמ' 196; וראו גם גרוסמן, תשמ"ו, עמ' 467-468); כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 8169, דף 103א; כ"י פרמה, Parm. 1794 (דה רוסי 1061; ריצ'לר 1068), דף 184ב. בכ"י וטיקן, ebr. 422, דף 17א: 'יטירוך – יקרו לך, כי שער היה בבית המקדש ושמו שער הטדי'.

29 כ"י המבורג 155 וכ"י ציריך 139 (לעיל, הערה 10). פירוש זה הובא אצל אלוני, תשכ"ט, עמ' 437, סעיף 13, שכתב בטעות שהוא לקוח מכ"י ירושלים 3037 (ראה עליו לעיל, הערה 27). משנה מדות ב, ג.

31 כ"י אוקספורד, Opp. 619 (נויבאואר 2374), דף 169א. כתב היד נעתק באשכנז בתחילת המאה הארבע עשרה; ראו בית־אריה, 1994, עמ' 462-463.

7. לסיום סעיף זה אציין שבכתב יד קדום של פירושי פיוטים מובאת התנגדות תאולוגית חריפה לביאור המילה יטידוך מלשון שער. הכותב האנונימי טען כי בפיוט 'כי אדוקי' יש טעויות וחירופים רבים – מקצתם של הפייטן עצמו ומקצתם של המעתיקים – והוא מונה אותם, כפי שקיבלם מרבו (שגם זהותו אינה ידועה לנו).³² על המילה יטידוך כותב המפרש: 'גם כתוב למעלה' יטידוך, לשון שער הטדי, וחירוף גדול הוא, ואפילו אם בא מתרגום] טיודי טיידאי' (על לשון התרגום ראו להלן). אינני יודע איזה חירוף וגידוף מצא הכותב בביאור זה.

ד. לשון התרגום

מפרשים אחרים חיפשו את מקורה של המילה יטידוך בתרגומי המקרא, ולאור זה הציעו ארבעה פירושים שונים למילה: מלשון פיזון, מלשון ניגון, מלשון הרמה ומלשון ענווה.

1. ר' יהודה בן יצחק שירליאון מפרז (נפטר בשנת 1224)³³ פירש את המילה יטידוך על פי דברים שמצא בתרגום ירושלמי לספר שמואל (תרגום שלא שרד):³⁴

פי' אחר מצא הר"ב זצולה"ה בשם הר' יהודה מפריש, מפזז ומכרכר (שמ"ב ו, טז), תרגו' ירושלמי: טדויי ופייטויי.³⁵

32 כ"י לונדון, סופר 5, דף 154ג-ד: 'רבו מעותי [צריך להיות: טעותי; או מעותי] הפיוט זה, ויש בו כמה חרופים אשר בשגגה היא היוצא מפי המשורר ומיד כל מעתיקים אחרי אשר כתוב במחזורים אחרים, ומפי ר' כתבתני על אופני לפי יכולת'. כ"י סופר נעתק בשנת 1301, והיה בעבר ברשותה של הקהילה היהודית בווינה (וראו גם להלן, הערה 67); לתיאורו ראו שוורץ, 1931, עמ' 146–151, מס' 201.

33 ראו עליו: אורבך, תש"מ, עמ' 320–335. וראו גם דיונו של צונץ, תשע"ו, עמ' 217, על אודות זהותו של מפרש זה (תודתי לאברהם פרנקל על הפניה זו).

34 על שריד זה מתרגום ירושלמי ראו גושן-גוטשטיין, תשמ"ג, עמ' 110, מס' 5.04.

35 כ"י המבורג 152 (לעיל, הערה 16). כעין זה גם בכ"י אוקספורד 1208 (לעיל הערה 14), דף 77א: 'יטידוך] מפזז, ודוד מכרכר תרגו' ירושלמי טאדי ופיוטי (יטידוך). וכן כ"י מונטיפיורי 261 (לעיל, הערה 17): 'וי"א לשו' זמר, כמו מפזז ומכרכר, מכרכר תרגו' מטדן, פת' [ורונו] יזמרו לך'; מחזור נירנברג (לעיל הערה 17): 'יטידוך פי' כמו שתרג' ודוד מכרכר בכל עוז ודוד אטדין' (צימליך העתיק: ודוד אטדון. ראו צימליך 1886, עמ' 74–75, הערה 262; אלוני העתיק: מטדין. ראו אלוני תשכ"ט, עמ' 428); כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 8097 (מאוחר יחסית), דף 76א: 'יטידוך כמ'ן ינגנו לך, כמ' דוד מפזז ומכרכר, תרגו' מטייד'; כ"י וטיקן 422 (לעיל, הערה 28): 'יטידוך – ינגנוך, מפזז ומכרכר מתרגמ' מטייד'.

2. מפרש אנונימי אחר הביא תרגום לפסוק אחר (גם תרגום זה אינו בידינו), ופירש את המילה יטידוך מלשון ניגון: 'יטידוך, תרגום כנגן המנגן (מל"ב ג, טו): והוה כטייד טיודי'.³⁶

3. פירוש אחר לגמרי, שמבוסס גם הוא על לשון התרגום, מצוי בכתב יד אחר: 'יטידוך – לשון תימורת, כי תרגומו טור'.³⁷ כוונת המפרש לתרגום יונתן בן עוזיאל ליואל ג, ג – דם ואש ותימרות עשן: 'דם ואישא ויטורין דתנן' (וכן תרגום יונתן לשופ' כ, מ, 'עמוד עשן': 'יטור דתנן'). המפרש גרס כנראה בפיוט 'יטירוך' (על גרסה זו ראו להלן, פרק ה סעיף 3), וביאר את המילה מלשון הרמה, התרוממות.

4. פירוש נוסף מובא בכתבי יד, והוא מבוסס על תרגום (שלא הגיע לידינו) של פסוק אחר: 'יכניעו עצמן לפניך, והאיש משה עניו (במ' יב, ג) ת'רגומו] טיידך'.³⁸ פירוש זה נדפס לראשונה על ידי נחמיה בריל, שציין את הדמיון בין לשון התרגום למילה היחידאית בבבלי 'טייזן' (ע"ז כו, א), שרש"י פירשה: עניו.³⁹

ה. לשון המדרש

מפרשים אחרים מצאו את מקור המילה יטידוך בדברי המדרשים, והציעו לה שלושה פירושים: מלשון שבח וניגון (או שבח ופיוט), מלשון פיתוי בדברים ומלשון הכתרה.

1. אחד ממפרשי הפיוט מצא במדרש כלשהו (שלא הגיע לידינו) את צירוף המילים 'הני טיודי ופיוטי', והסיק מכך שהמילה יטידוך היא מלשון שבח וניגון. וכך כתב:⁴⁰

36 כ"י ניו יורק 4466 (לעיל, הערה 23). וכן בכ"י לונדון 11318 (לעיל, הערה 25): 'ושוב מצא בספר יטידוך ל'שון] ניגון, כך תרג' ירושלמי בניגון המנגן] בטייד המטייד'. תרגום זה נרמז גם בדברי הביקורת שמתח הסופר של כ"י לונדון, סופר 5 (ראו לעיל, ליד הערה 32): 'גם כתוב] למעלה] יטידוך [...] וחירוף גדול הוא, ואפילו אם בא מתרגו' טיודי טיידאי'. מפרשים אחרים של המילה יטידוך הביאו תרגום אחר לפסוק זה במלכים; ראו להלן, ליד הערה 41.

37 כ"י פרמה 3507 (לעיל, הערה 17).
38 כ"י המבורג 155 וכ"י ציריך 139 (לעיל, הערה 10). כ"י ציריך הובא אצל בריל (לעיל, שם), ובעקבותיו אצל פרלס, 1884, עמ' 63. גושן-גוטשטיין הבין בטעות שפרלס ציטט זאת מתוך ספר הערוך הקצר. ראו גושן-גוטשטיין תשמ"ג, עמ' 108-109.

39 בריל, שם. ראו גם אברמסון, תשי"ז, דף כג ע"ב, ושם בהערות, דף פו ע"א.
40 כ"י פרמה 2890 (לעיל, הערה 18), ובכתבי יד נוספים: פרמה 3006 (לעיל, הערה 18; ושם: 'באגדה נמצא הכי טואי' (!)); כ"י אוקספורד 1207 (לעיל, ליד הערה 9), דף 122ב ('באגדה נמצאו הנה טורי ופיוטי'); כ"י מוסקבה 191 (לעיל, הערה 18; ושם: 'באגדה נמצא הפר טיודי').

אבל באגדה נמצא הני (טדי) טיודי ופיוטי. נמצאת למד מכאן שהוא ל'שון] שבח וניגון, דומיא דפיוט שהוא ל'שון] ניגון, תרגום של ויהי כנגן המנגן (מל"ב ג, טו): והוה כד מפייט פיוטא.⁴¹ וכן רוצה לומר:] כי חיילי טוהר – המלאכים שהן טהורים ונקים, בטעמם – בדבורם, כ'מו] מטעם המלך (יונה ג, ז). וזה עיקר, שהרי הילוכו של זה רהיט, ראשון מדבר במלאכים וחרז שיני מדבר מישר'אל]. ושער הטדי לא מצי'נו] בשמים⁴² כי אם בשערי בית המקדש, ועל דבר זה אני אומ' פיוטי.⁴³

מפרש זה שם לבו גם למבנה החרוזה. לדבריו, החלק הראשון של החרוזה, שבו מצויה המילה 'טידוך', עוסק במלאכים, ועל כן אי אפשר לפרש את 'טידוך' מלשון שער טדי – שהרי אין למלאכים דבר עם שער טדי.⁴⁴ פירוש זה הובא בקיצור רב גם בספר הערוך הקצר: 'טידוך' (!) [...] הנהו טיודי, לשון ניגון ולשו' פיוט, כמו והיה (הנגן כמנגן) [כנגן המנגן], ותר'גומו] והוה כד פיוטי פייטא, ולש'ו]ן] שבח'.⁴⁵

2. מדרש אחר מובא בכתב יד אחד:

בכתבי יד אחרים נכתב בקיצור: 'ל'שון] שיר ופיוטי'ם], ובמדרש יש אותו ל'שון] טיודי ופיוטי' (כ"י המבורג 155, ובעקבותיו כ"י ציריך 139; ראו לעיל, הערה 10), ונוסח מקוצר עוד יותר בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 11639 (מרגליות 1056): 'לשו' פיוט, טיודי ופיוטי' (דף 722א. כתב היד נעתק בצרפת בשנת 1280; ראו בית-אריה, 2003, עמ' 47–73; עמנואל, תשס"ז, עמ' 199, הערה 55).

41 בכ"י פרמה 3006: והוה כמפויט פויטא; בכ"י אוקספורד 1207: והוה כמפייט פייטא; בכ"י מוסקבה 191: מפייט פייטא. והשוו גם דבריו של ר' אפרים בן יעקב מבונא בכ"י המבורג 152 (לעיל, הערה 16), דף 44ב, שכתב בהקשר אחר: 'פיוט, כך שמעתי על שם ניגון, ויהי כנגן המנגן תרג' ירוש' והוה כד מפייט פייטא' (הובא אצל צונץ, תש"ז, עמ' 263, הערה 68; אורבך, תשכ"ג, עמ' 42). וראו גם גושן-גוטשטיין, תשמ"ג, עמ' 144, מס' 7.26 (והשוו גם שם, עמ' 111, מס' 5.05). תרגום אחר לפסוק במלכים הובא אצל מפרשים אחרים של המילה 'טידוך'; ראו לעיל, ליד הערה 36.

42 בכ"י אוקספורד 1207: בשער השמים. על טענה זו ראו לעיל, ליד הערה 22.
43 המילים האחרונות משובשות. נוסח משובש של הפירוש מובא בכ"י פרמה, Parm. 3205 (דה רואסי 655; ריצ'לר 1134), דף 232א: 'טידוך – ינגנון, כי חיילי טוהר, הם המלאכים שהם טהורים ונקיי'ם] בדיבורם ובטעמם ינגנון' (א"א אורבך העתיק בטעות: 'ע"א 'טידוך' יצניעו'ן] והשוו להלן, ליד הערה 68). ראו אורבך, תשכ"ג, עמ' 214. כ"י פרמה נעתק בסביבות שנת 1300; ראו ריצ'לר ובית-אריה, 2001, עמ' 299–300).

44 השוו לעיל, ליד הערה 21.

45 ראו לעיל, הערה 17.

יטידוך – לשון פיוט ושבח, כמו שמצינו במדרש דקרו עליה דר' אלעזר בן דמה אי טיידן אי (פייסן) [פייטן].⁴⁶

את המדרש הזה הביא גם וולף היידנהיים בפירושו הנדפס למחזור, ואינני יודע באיזה כ"י של פירוש לפיוטים מצאו: ⁴⁷ 'יטידוך – ימליצוך. ומצאנו במדרש על ר"א בן דמא שקראו עליו אי טיידן אי פייטן'. מדרש זה לא הגיע לידינו. מדרש דומה על ר' אלעזר בר' שמעון מצוי בוויקרא רבה (ובמקבילות), אך לא מצויה שם המילה 'טיידן'.⁴⁸

3. ר' אברהם בן עזריאל הביא בספרו 'ערוגת הבשם' מדרש אחר כדי להסביר את המילה יטידוך:

ואני הכותב שמעתי ממורה צדק ר' יוסף ב"ר עובדיה ששמע במלכות צרפת כי ראו במדרש שאנשינן בעלי דברים ודבריהם לשון צח ומרפא (ו)נקראו טיירים, שכך הוא לשון מדרש, מימיהם של ישראל לא היו להם טיירים טובים כמשה ואליהו. ובעבור כן קורא אותם טיירים, שהן בדברים שלהם כפרו עונות, משה במעשה העגל ואליהו בימי אחאב, (אומ' כי) [ואף כאן] יטירוך פת' [ורונן] יפתוך בדברים (דבר) טובים [לפניך].⁴⁹

קודם שאדון בפירושו של ר' יוסף ב"ר עובדיה (חכם שאיננו ידוע ממקום אחר)⁵⁰ ובמדרש המשמש לו מקור, אדון בגרסתו. ר' אברהם בן עזריאל מביא בשם ר' יוסף 'טיירים' ברי"ש (שלוש פעמים), ואף בפיוט הוא גורס: 'יטירוך'. גרסה זו מובאת גם בפירוש מאוחר יותר לפיוט, ובו הכותב טורח להדגיש את גרסתו: 'יטידוך, ברי"ש,

46 כ"י וטיקן, ebr. 306, דף 85א (כתב היד נעתק כנראה בכיזנטיון בשנת 1400 לערך; ראו ריצ'לר ובית-אריה, 2008, עמ' 247-248).

47 היידנהיים, מחזור: יום כפור, רדלהיים תקס"ג, דף סו ע"א. צונץ הביא זאת מתוך פירוש ישן למחזור. ראו צונץ, 1855, עמ' 368. על כתבי היד של מחזורים שהחזיק היידנהיים ראו גולדשמידט, תש"ל, ראש השנה, מבוא, עמ' נ (כתב היד משנת 1427 הנזכר שם הוא כ"י אוקספורד, בודלי Mich. 420 [נויבאואר 1054]); ריצ'לר, 2014, עמ' 93-94.

48 ויקרא רבה, תשי"ג-תש"ך, ל, א, עמ' תרצ: 'כד דמך ר' אלעזר בר' שמעון היה דורו קורא עליו: מי זאת עולה מן המדבר כתמרות עשן מקושרת מור ולבונה מכל אבקת רוכל, מהו מכל אבקת רוכל, אלא דהוה קריי ותניי קרוב ופויטס'. וראו שם במדור חילופי נוסחאות ובמדור הערות וביאורים.

49 ערוגת הבשם, תרצ"ט-תשכ"ג, ג, עמ' 511 (על הספר ועל מחברו ראו אורבך, תשכ"ג, עמ' 112 ואילך). דברים אלו מובאים גם בכ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 653, דף 72א, בגיליון (בכתיבה מאוחרת), ומשם מרבית התיקונים שהכנסתי במובאה.

50 ראו גם אורבך, תשכ"ג, עמ' 117.

פי'ורש] ימליצוך, כמו לא היו טיירים כמשה ואהרן, פיר'ורש] לא היו מליצים דברנים טובים'.⁵¹ לעומת זאת, בכתב יד אחר הגרסה היא 'טיידים', בדלי"ת. ולא עוד אלא שהמפרש קישר זאת עם שער טדי, וכתב: 'טיידוך – מליץ, ל'ורשון משנה(!) לא היו טיידים כמשה ואהרן, פי' לא היו מליצים כמשה ואהרן בשער טדי לשבחך'.⁵² גרסה זו, 'טיידים', מצויה בכתב יד נוסף, ושם המפרש הסביר זאת מלשון דברנים: 'טיידוך – לשון דיבור, ולשו' הס' (?) לא נמצאו טיידים טובים כמשה ואהרן במדבר, כלומ'ור דברנים'.⁵³ המדרש על משה ואהרן הובא בקיצור בפירוש למחזורים שנדפס פעמים רבות למן אמצע המאה השש עשרה, וגם בו הגרסה היא בדלי"ת (טיידים, יטיידוך): 'יטיידוך] – ימליצוך, כדאמרינ'ור] במדרש כל ימיהם של ישראל לא היה להם טיידים טובים' כמשה ואליהו. טיידים פי' מליצים'.⁵⁴

כבר העיר נחמיה אלוני כי אי אפשר בשום אופן לגרוס בפיוט 'יטיידוך'. הפיוט 'כי אדוקי' מבוסס כולו על החרוז דוך, שמופיע בו 22 פעמים, בכל צלע וצלע של הפיוט – ואי אפשר שצלע אחת תסתיים ברוך.⁵⁵ ואם גרסת הפיוט בדלי"ת איננה נתונה בספק, אזי ברור שגם המדרש על משה ואליהו – שאיננו ידוע ממקורות אחרים – נכתב בדלי"ת: 'מימיהם של ישראל לא היו להם טיידים טובים כמשה ואליהו', והגרסה 'טיידים' אינה אלא טעות של המעתיקים. המילה 'טייר' (תייר, טיארין, וכתבים דומים נוספים) נזכרת בספרות חז"ל בהקשרים אחרים, ופירושה:

- 51 כ"י אוקספורד 1211 (לעיל, הערה 23). בהמשך דבריו הוא כותב 'פ"א [=פירוש אחר], יטיידוך בדלי"ת'; ראו לעיל, שם.
- 52 כ"י וטיקין, ebr. 308, דף 105(II)ב.
- 53 כ"י מונטיפיורי 261 (לעיל, הערה 17). בכתבי יד נוספים: 'לשון מליץ, כמו משה ואהרן היו טיידים טובים' לישראל' (כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 86, דף 132ב); 'ימליצוך, במדרש] שני טיידים טובים היו לישראל' (כ"י המבורג 155 וכ"י ציריך 139 [לעיל, הערה 10]).
- 54 מחזור מכל השנה, פראג ש"ט-ש"י, ב, דף צו ע"א (סדר הדפים משוכש. ובאותה לשון במחזור מכל השנה, ונציה שכ"ח, ב, דף קעה ע"א). לאחר שנים אחדות נדפס פירוש זה בלשון רחבה קצת יותר: 'יטיידוך – ימליצוך, ר"ל [=רצונו לומר] כאדם המליץ בעד חבירו ומהפך בזכותו כך המלאכים מספרים בשבחו ובצדקתו של הקב"ה, כדאיתא במדרש כל ימיהם של ישראל לא היה להם טיידים טובים כמשה ואליהו. טיידים פי' שהיו מליצים בעדם' (מחזור מכל השנה עם פירוש, לובלין שכ"ז, דף קז ע"ב; מחזור מכל השנה, קרקוב ש"מ, דף קז ע"ב; מחזור מכל השנה, פראג ש"מ, דף צב ע"א; מחזור הדרת קדש, ב, ונציה ש"ס, דף קפב ע"א). צונץ הביא דברים אלו בשם 'מפרש המחזור' ואורכך לא הבין שכוונתו למפרש שבדפוס המחזוריים; ראו צונץ, תש"ז, עמ' 142, ושם, עמ' 434, הערה 63; ערוגת הבשם, תרצ"ט-תשכ"ג, ג, עמ' 511, הערה 84.
- 55 אלוני, תשכ"ט, עמ' 431-432, 437. לנוסח המלא של הפיוט ראו לעיל, הערה 3.

מורה דרך, מנהיג⁵⁶ או ניחוש ואסטרולוגיה,⁵⁷ ושני אלה אינם מתאימים במדרש הנדון כאן. הגרסה הנכונה במדרש היא אפוא 'טיידים', אלא שהמפרשים נחלקו במשמעות המדויקת של המילה: פיתוי בדברים, מליצים או דברנים טובים.⁵⁸

4. פירוש נוסף למילה יטידוך, שמבוסס על מדרש המצוי בתלמוד הבבלי, מובא בכתבי יד אחרים:

ויש לומר כמו יאטידוך, וחבירו: גורן האטד (בר' נ, י), ואמ' [רינן] במס' סוכה (בבלי סוטה [!], יג, א) מלמד שהקיפו ארונו של יעקב כתרים כגורן זה מוקף באטדים. וכאן כמו (כי) [כן] יאטדוך – יכתירוך, (ור') [כנראה צ"ל: ועל] חסרון האלף אין (להפקיד) [להקפיד], כי הרבה מצינו בו מחסרי אלף, כמו מדיבות נפש (וי' כו, טז) כמו מאדיבות נפש, וכן רבים. והפייט הוצרך לט' וקיצר לשונו וחסר האלף.⁵⁹

56 ראו קוטשר, תשכ"ה, עמ' 69–70; סדר עולם, תשע"ג, ב, עמ' 169. וראו תוס', ב"מ ז, יג, עמ' 101: 'אם שלחו טייר לפניו'; ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 256. משה רבנו נזכר פעם אחת במדרש בתואר טייר: 'וקול התור נשמע בארצנו, אמר ר' יוחנן קול טייר טב נשמע בארצנו, זה משה' (שהש"ר, ב, יב. וראו גם אפטוביצר, ת"ש-תש"א, עמ' קצא, הערה 116). אהרן נקרא גם הוא טייר. ראו ספרי במדבר, תשע"א-תשע"ה, פי' פב (כרך א, עמ' 201); סדר עולם, תשע"ג, פרק ט, עמ' 247: 'כיון שמת אהרן אמרו מת אהרן כהן גדול שלהם, הלך הטייר גדול שלהן'.

57 ראו ערוך השלם, תרל"ח-תרנ"ב, ערך 'טייר' (כרך ד, עמ' 29–30).

58 נקודות הדמיון שבין משה ואלהיו נדונו באריכות בפסיקתא רבתי, תר"ם, ד, דף יג ע"א-ע"ב: 'משה התפלל על ישראל, אל תשחת עמך ונחלתך (דב' ט, כו), ואלהיו נתפלל על ישראל ענני ה' ענני (מל"א יח, לז)'. על אליהו כמליץ יושר על ישראל ראו אפטוביצר, תרצ"א, עמ' 284.

59 כ"י אוקספורד 1207 (לעיל, ליד הערה 9), דף 118א. בכתבי יד אחרים של פירושי פיוטים מובאות דוגמאות מפסוקים אחרים שהאות א' הושמטה בהם. בכ"י מונטיפיורי 261 (לעיל, הערה 17): 'יטידוך – יכתירוך, כדא' [מרינן] בבר' רב' (בראשית רבה, תרע"ב-תרצ"ו, פרשה צז, עמ' 1229) גרן האטד שהקיפו כתרים כאטד, ויטידוך כמו ויאטידוך, ודוגמ' [תו] ותזוני (שמ"ב כב, מ), כמו ותאזריני'; כ"י לונדון 11318 (לעיל, הערה 25): 'עוד י"ל הוא ל'שון] גורן האטד, כלומר יקיפוך כגורן הזה. ואל תתמה על הא' של אטד שה' [א] נופלת, כמו לא יהל (יש' יג, כ) – לא יאהל, וכן [ו]ימש חושך (שמ' י, כא) – כמו ויאמש'. בכ"י מינכן 86 (לעיל, הערה 53), בקיצור: 'כמו גורן האטד, כלומ' יסבכוך'. בכ"י פרמה 1794 (לעיל, הערה 28): 'יטידוך – לשון כתר כמו גורן האטד, על שם המגינים שהיו תלויין שם כמין כתר ע... של מגינים'. כ"י ניו יורק 8097 (לעיל, הערה 35), בגיליון, בכתבת הסופר: 'ל'שון] גורן האטד והוא נקרא אטד, ל"א [=לשון אשכנז] גיברט, לפי שכל המלכים באים ונתלים הכתר שלהם באטד'.

ו. לשון גאוני בבל

1. מפרשים אחרים מצאו את מקורה של המילה יטידוך בארמית הבבלית שבפי גאוני בבל. כך כתב אחד המפרשים:

יטדוך לשון (חרד) [חרז], כדא'מר] בתשוב'ת] הגאונים בעלמ'א] הני טיזי (!) ופיוטי הוינן רגילין למימר קמי ריש מתיבתא.⁶⁰

מפרש זה סבור שיטידוך היא מלשון חריזה, והוא מסתמך על שימוש בלשון דומה בתשובת גאונים. תשובה זו לא הגיעה לידינו, אך יש בידינו תשובה דומה, של רב שריא ורב האי, שעוסקת בסדר הסליחות הנאמרות בימי צרה. הגאונים כותבים בתשובתם כי יש מגוון רחב של סליחות שמתאים לומר בימים אלו: 'וכד מטי לברכת גואל ישראל מתחיל בברכה אריכתא, וכמה דברי חיבורין אית באילין מילי לראשונים ולאחרונים, מנהון פיוטי ומנהון טידי'.⁶¹

2. פירוש זה מובא בכמה מקורות נוספים, אך בנוסח פחות טוב. בפסקי תוספות למסכת מידות מובא: 'יטידוך [...] לשון פיוט, כמו הני טידי ופיוטי רגילי בהו קמי ריש גלותא'. במובאה זו נשמט מקור האסמכתא (תשובת הגאונים), ו'ריש מתיבתא' הפך ל'ריש גלותא'.⁶² בספר הערוך הקצר נכתב: 'טדויי ופיוטי שכיחי קמי דריש גלותא, פירוש לשון זמר וניגון'.⁶³ בשני כתבי יד של פירוש פיוטים נכתב: 'יטידוך –

60 כ"י אוקספורד 1207 (לעיל, ליד הערה 9), דף 118א. כך גם בעוד שני כתבי יד קדומים, אך בהם נשמטה המילה העיקרית, שממנה גזר הפייטן את המילה יטידוך: כ"י מוסקבה 615 (לעיל, הערה 16): 'יטידוך לשו' [רווח של מילה] בעלמא כדאמ' ופיוטו הוינן רגילין למימר קומו ריש מתיבתא'; כ"י אוקספורד 1205 (לעיל, הערה 16): 'לא ידעתי מה הוא יטידוך. לשון חדר (!) כדאמ' בעלמא ופיוטו הוינן רגילין למימר קומי ריש מתיבתא. אבל שמעתי שהוא לשון שער, ופת' יטידוך יבאו שעריך' (דומני שהסופר של כ"י אוקספורד דילג בטעות על משפט אחד, ואז השלימו בסוף הפסקה. ויש להגיה כך את כתב היד: 'לא ידעתי מה הוא יטידוך [אבל שמעתי שהוא לשון שער, ופת' יטידוך יבאו שעריך]. לשון חדר כדאמ' בעלמא ופיוטו הוינן רגילין למימר קומי ריש מתיבתא').

61 אוצר הגאונים, תרצ"ב, עמ' 24–25, סי' נא. וראו לעיל, הערה 14 ולהלן, הערה 66.
62 פסקי תוספות ממסכת מידות (בתוך: תלמוד בבלי, מסכת מעילה וקנינים ומידות ותמיד, ויניציאה רפ"ג, דף מג ע"א), סי' ד. צונץ, שהכיר רק את המקור הזה, סבר שהוא נוסח משובש של הפירוש שהביא ר' יהודה מפריז (לעיל, ליד הערה 35), וביקש להגיה ביד חזקה את המילים 'ריש גלותא' ולתקן: דתרג'אום] י'רושלמי]. ראו צונץ, תש"ז, עמ' 263, הערה 66. אך המקבילות הרבות האחרות בכתבי היד, שמקצתן אף גורסות 'רגילין למימר קמי ריש מתיבתא', מוכיחות בבירור שצונץ לא צדק בדבריו.

63 הערוך הקצר, כ"י פרמה, Parm. 2599 (דה רוסי 1086; ריצ'לר 1425), דף 27ב (הובא שלא במדוקדק אצל אלוני, תשכ"ט, עמ' 430).

ישבחוך, ודוגמ'תו] בירושלמי: אמרין טיודין ופיוטין קמי ריש גלותא' – ותשובת הגאונים הפכה כאן לירושלמי (ספק תלמוד ירושלמי, ספק תרגום ירושלמי).⁶⁴

3. אברהם עפשטיין הביא בסוף המאה התשע עשרה נוסח נוסף, שמצא לדבריו בפירושו של ר' יוסף קרא לפיוטים:

ובפירושו [=של ר' יוסף קרא] ליוצר יוה"כ כי אדוקי אש יטידוך [...] כמו הני טידי ופיוטי רגילי בהו קמי ריש גלותא, וכמו רב שרירא בתשובה: וכמה מילין חיבורין אית באילין מילי לראשונים ולאחרונים מנהון פיוטין ומנהון טידי.⁶⁵

עפשטיין ממשיך ומציין מקבילות שבדפוס לדברים אלו: המשפט הראשון מצוי בפסקי תוספות והשני בתשובה הנזכרת של רב שרירא גאון.⁶⁶ דבריו של עפשטיין על פירושו של ר' יוסף קרא לפיוטים מכוונים בוודאי לכ"י פרמה 3057, שאותו הזכיר כמה שורות קודם לכן.⁶⁷ אלא שהציטוט איננו מצוי בכ"י פרמה, ולא באף כתב יד אחר הידוע לי. מסתבר בעיניי שעפשטיין טעה ברשימותיו, והוא לא ראה כלל את הדברים בכתב יד. את המשפט הראשון מצא בפסקי תוספות ואת השני מצא בתשובת רב שרירא, שניהם בדפוס; ובטעות סבר שראה בזמנו את הדברים בכתב יד, ולכן טרח עתה למצוא להם מקבילות.

64 כ"י אוקספורד 1209 (לעיל, הערה 28); כ"י ניו יורק 8169 (לעיל, הערה 28). יש דמיון מסוים בין ה'ירושלמי' הזה ובין תרגום ירושלמי שמואב בכתבי יד אחרים (ראו לעיל, ליד הערה 35). אך השינויים הגדולים – אי הבאתו של הפסוק בספר שמואל ותוספת המילים 'קמי ריש גלותא' – מלמדים, כך דומני, שכ"י אוקספורד 1209 הוא נוסח משובש של המקור המסתמך על תשובת הגאונים, ואיננו נוסח משובש של המקור המסתמך על תרגום ירושלמי.

65 עפשטיין, תרנ"א (1), עמ' 35; וראו גם הנ"ל, תרנ"א (3), עמ' 190 (=עפשטיין, תש"י-תשי"ז, ב, עמ' שלד ועמ' שלו).

66 ראו לעיל, ליד הערה 62 וליד הערה 61. תשובת רב שרירא גאון נודעה לראשונה בספרות המחקר באמצע המאה התשע עשרה אצל שטרן, 1853, דף קיט ע"א-ע"ב.

67 עפשטיין, תרנ"א (1), עמ' 34 (=עפשטיין, תש"י-תשי"ז, ב, עמ' שלד): 'פירוש המחזור כ"י פרמא ליושן עמק (מוסף יוה"כ)'; וכן: 'בפירושו לאנסיכה בפירוש המחזור שבפארמא'. וראו גם עפשטיין, שם, א, עמ' רטו, הערה 1: 'בפירוש המחזור שבפרמא כתב ר' יוסף קרא על שושן עמק'. כתב יד נוסף של פירושי פיוטים שעפשטיין מצטט לעתים הוא כ"י לונדון, סופר 5 (ראו עליו לעיל, הערה 32), שהיה בזמנו בבעלותו של עפשטיין. ראו למשל: הנ"ל, תרנ"א (2), עמ' 65-66 (=הנ"ל, תש"י-תשי"ז, ב, עמ' רע-רעא). על פירושו של ר' יוסף קרא לפיוטים ראו אורבך, תשכ"ג, עמ' 13-23; גרוסמן, תשנ"ה, עמ' 325-340, 529-531.

ז. פירושים נוספים, ללא אסמכתא

מפרשים אחרים הציעו שני פירושים נוספים למילה יטידוך, בלי להסתמך על מקורות קדומים.

1. שניים מבעלי התוספות התייחסו בפירושיהם למסכת מידות למילה יטידוך שבפיוט, והסבירו אותה מלשון צנע. בפירוש אנונימי למסכת מידות (שנדפס תחילה בטעות על שמו של ר' שמעיה, תלמידו של רש"י) כתב המפרש: 'בטדי – לשון' [הצנע, וכן יסד רבי' משל'ם] ב"ר קלונימוס ברהיטי'ם של יום הכפורים כי טפסרי טוהר בטעם יטידוך, פי' יצניעוך, כלו'מר] ידברו בצניעות שלך'.⁶⁸ דברים דומים מצויים בפסקי התוספות למסכת מידות: 'טדי פי' הצנע, כמו בטעם יטידוך, שידברו בצניעותך'.⁶⁹ שני המפרשים לא הסבירו מהי האטימולוגיה של המילה.

2. מפרשים אחרים הציעו שיטידוך היא מלשון בושם. בכתב יד אחד נכתב: 'וי"א [=ויש אומרים] שאטד הוא שם בושם (!), ופתרונו יבשמוך, כלומ' תיכו'ן] תפילת י לפניך'; ובכתב יד אחר: 'יטידוך בלשון' משנ'ה] (!) לשו' בושם, ופיר'ושו] יבשמוך בשיר שלהם'.⁷⁰

ח. סיכום

החידושים הלשוניים הנועזים של הפייטנים הציבו אתגר גדול בפני מפרשי הפיוט, שנדרשו למאמץ רב כדי לפענחם. בפרפרזה על דברי התלמוד, 'מה פטיש זה נחלק לכמה ניצוצות, אף כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקדוש ברוך הוא נחלק לשבעים לשונות' (שבת פח, ב), נוכל לומר שחידוש לשוני סתום אחד של הפייטן עשוי להביא את מפרשי הפיוט למבחר עצום של פירושים שונים ומגוונים, שכל אחד מהם הוא חידוש לשוני לעצמו. עניין זה ניכר היטב במילה שנדונה כאן – יטידוך – שמפרשי הפיוט בימי הביניים הציעו לה כתריסר הסברים שונים. מאמציהם הגדולים של המפרשים לבאר את המילה יטידוך שימרו לנו שמונה שקיעים מחיבורים קדומים שאבדו. ארבעה מהם מתרגומים אבודים למקרא:

68 גולדשמידט, תשע"ג, עמ' כו (וקודם לכן: ברלינר, 1903, עמ' 40. וראו גולדשמידט, שם, עמ' טו-כ, על פרסומו של ברלינר). וראו גם לעיל, הערה 43.
69 פסקי תוספות (לעיל, הערה 62).
70 כ"י פרמה 3271 (רה רוסי 1216; ריצ'לר 1033), דף 60א; כ"י אוקספורד 1211 (לעיל, הערה 23).

1. 'והאיש משה עניו' (במ' יב, ג), תרגומו: טיידן.
 2. 'מפזז ומכרכר' (שמ"ב ו, טז), תרגום ירושלמי: טדויי ופייטויי.
 3. תרגום 'כנגן המנגן' (מל"ב ג, טו): והוה כטייד טיודי.
 4. תרגום 'ויהי כנגן המנגן' (שם): והוה כד מפייט פיוטא.⁷¹
- ועוד הביאו המפרשים שלושה משפטים מתוך מדרשי אגדה אבודים:
5. באגדה נמצא: הני טיודי ופיוטי.
 6. שכך הוא לשון מדרש: מימיהם של ישראל לא היו להם טיידים טובים כמשה ואליהו.
 7. כמו שמצינו במדרש דקרו עליה דר' אלעזר בן דמה אי טיידן אי פייטן.⁷²
- ועוד משפט אחד מתשובת גאונים, שאיננה ידועה ממקור אחר:
8. כדאמר בתשובת הגאונים בעלמא: הני (טייזי) [טיידי] ופיוטי הוינן רגילין למימר קמי ריש מתיבתא.⁷³
- בארבעה מהשקיעים הללו מופיעה המילה 'טיידי' – על צורותיה השונות – ואני בוחר באופן שרירותי בכתוב זה – במקביל למילה פיוט (לעיל, מס' 2, 5, 7, 8, וכך הוא גם במקור חמישי – בתשובת גאון שהשתמרה בידינו).⁷⁴ בשקיע נוסף יש חילופי גרסה בין 'טייד' ובין 'פייט' (לעיל, מס' 3-4). מילה זו היא בוודאי ממקור זר,⁷⁵ כשם שהמילה 'פייטן' (וממנה: 'פיוט') איננה עברית והיא שאולה מיוונית.⁷⁶ כפי שכבר הציעו חוקרים בעבר,⁷⁷ מסתבר שמובנן של שתי המלים דומה, אף אם לא זהה. המילה פיוט, על הטיותיה השונות, נקלטה היטב בשפה העברית,⁷⁸ ואילו המילה 'טיידי' נדחתה כמעט לגמרי. הפייטן האיטלקי שכתב 'פי טפסרי טהר פטעמם יטידוך' השתמש פעם אחת במילה נדירה זו, ואילו מפרשי הפיוט, בניסיונם לבאר

71 לעיל, ליד הערות 38, 35, 36, 41 (בהתאמה).

72 לעיל, ליד הערות 40, 46-48, 49-58 (בהתאמה)

73 לעיל, ליד הערה 60.

74 לעיל, ליד הערה 61.

75 על האפשרות שמילה זו שאובה מסורית ראו אלוני, תשכ"ט, עמ' 440-441. על מידת שימושם של פייטנים בכלל, ושל פייטני איטליה בפרט, במילים לועזיות, ראו אליצור, תשס"ח, ובעיקר עמ' 333; על פעלים שיצרו הפייטנים ממילים לועזיות ראו אליצור, תשע"א, עמ' 386-387.

76 ראו צונץ, תש"ז, עמ' 489, הערה 134; סוקולוף, 2017, עמ' 481, ערך 'פויטס'.

77 ראו למשל אלכוגן, תשל"ב, עמ' 154.

78 ראו אלכוגן, שם; בן-יהודה, תרס"ט-תשי"ג, כרך י', עמ' 4905, ערך 'פיוט' ועמ' 4908, ערך 'פייטן'.

את המילה הקשה, הביאו לנו מלוא חופניים של מקורות קדומים יותר שהשתמשו במילה זו – מקורות שאף אחד מהם לא השתמר בידינו.

קיצורים ביבליוגרפיים

אברמסון, תשי"ז = מסכת עבודה זרה, כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, מהדורת ש' אברמסון, ניו יורק תשי"ז

אוצר הגאונים, תרצ"ב = אוצר הגאונים: מסכת תענית, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תרצ"ב

אורבך, תשכ"ג = א"א אורבך, ספר ערוגת הבושם: מבוא ומפתחות, ירושלים תשכ"ג
אורבך, תש"מ = א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"מ

אלבוגן, תשל"ב = י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם י' עמיר, ערך והשלים י' היינמן, תל אביב תשל"ב

אלוני, תשכ"ט = האגרון – כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט

אליצור, תשס"ח = ש' אליצור, 'לדרכי שילובם של יסודות ארמיים בפיוטי ארץ ישראל הקדומים', לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 348-331

אליצור, תשע"א = ש' אליצור, 'פעלים דנומינטיביים – מן הפיוט הקדום לשירה העברית בספרד', ר"י זר וי' עופר (עורכים), כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, כרך ו: ישראל – מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, ירושלים תשע"א, עמ' 406-365

אפטוביצר, תרצ"א = א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה על פי האגדה', תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 153-137, 287-257

אפטוביצר, ת"ש-תש"א = א' אפטוביצר, 'דרשה בשבח התורה: הקדמת הלכות גדולות', סיני ז (ת"ש-תש"א), עמ' קעח-רכ

בית-אריה, 1994 = M. Beit-Arié, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994

בית אריה, 2003 = M. Beit-Arié, 'The Making of the Miscellany', in J. Schonfield (ed.), *The North French Hebrew Miscellany (British Library Add. MS 11639): Companion Volume to an Illuminated Manuscript from Thirteenth-Century France in Facsimile*, London 2003

בית־אריה, 2017 = מ' בית־אריה, קודיקולוגיה עברית – טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי־הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי־היד בציוני תאריך, קדם־פרסום גרסת אינטרנט 0.7, תשע"ז / 2017

<http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/manuscripts/hebrewcodicology/Documents/Hebrew-Codicology-continuously-updated-online-version.pdf>

בן־יהודה, תרס"ט-תשי"ג = א' בן־יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים וברלין תרס"ט-תשי"ג

בראשית רבה, תרע"ב-תרצ"ו = מדרש בראשית רבא, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ברלין תרע"ב-תרצ"ו

בריל, 1883 = N. Brüll, 'Recensiones', *Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Litteratur*, 5 (1883), pp. 112–226

ברלינר, 1903 = A. Berliner, *Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare*, Berlin 1903

ברלינר, תש"א = א' ברלינר, 'לתולדות פירוש רש"י', בתוך: י"ל פישמן (עורך), ספר רש"י – קובץ תורני מדעי, ירושלים תש"א, עמ' א-מג

גולדשמידט, תש"ל = מחזור לימים הנוראים, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל
גולדשמידט, תשע"ג = א' גולדשמידט, 'פירוש פרק א' ממסכת מדות לאחד מרבתינו בעלי התוספות אשר יוחס בטעות לרבינו שמעיה', ישורון כט (תשע"ג), עמ' טו-כז

גושן־גוטשטיין, תשמ"ג = מ' גושן־גוטשטיין, שקיעים מתרגומי המקרא הארמיים, א, רמת גן תשמ"ג

גרוסמן, תשמ"א = א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א
גרוסמן, תשמ"ו = א' גרוסמן, 'פירוש הפיוטים לר' אהרן בן חיים הכהן', בתוך: צ' מלאכי (עורך), באורח מדע – מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי במלאות לו שבעים שנה, לוד תשמ"ו, עמ' 451–468

גרוסמן, תשנ"ה = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה
דוידזון, תרפ"ה-תרצ"ג = י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג
הולנדר, 2005 = E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005

ויקרא רבה, תשי"ג-תש"ך = מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך

לוי, תש"כ = י"ח לוי, 'פירוש על המחזור המיוחס לראב"ן', תרכיץ כט (תש"כ), עמ' 162–175

- מכילתא, תרצ"א = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבין, פרנקפורט ע"נ מיין תרצ"א
- סדר עולם, תשע"ג = סדר עולם, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשע"ג
- סוקולוף, 2017 = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*³, Ramat-Gan 2017
- סותבי'ס, 2004 = *Important Hebrew Manuscripts from the Montefiore Endowment*, New York, Sotheby's, October 27 & 28, 2004
- ספרי במדבר, תשע"א-תשע"ה = ספרי במדבר – מהדורה מבוארת, מהדורת מ"י כהנא, ירושלים תשע"א-תשע"ה
- עמנואל, תשס"ג = ש' עמנואל, 'תשובות גאונים וראשונים מגנוי פירקוביץ', קבץ על יד (סדרה חדשה), יז (תשס"ג), עמ' 103-136
- עמנואל, תשס"ז = ש' עמנואל, שברי לוחות – ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז
- עפשטיין, תרנ"א (1) = א' עפשטיין, 'ר' יוסף קרא והפירוש לבראשית רבה המיוחס לרש"י, החוקר א (תרנ"א), עמ' 29-35
- עפשטיין, תרנ"א (2) = 'מדרש לכו נרננה ומדרש הרנינו', החוקר א (תרנ"א), עמ' 65-70
- עפשטיין, תרנ"א (3) = א' עפשטיין, 'מלואים למאמרי הקודמים בהחוקר', החוקר א (תרנ"א), עמ' 190-192
- עפשטיין, תש"י-תשי"ז = כתבי ר' אברהם עפשטיין, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"י-תשי"ז
- ערוגת הבשם, תרצ"ט-תשכ"ג = ר' אברהם בן עזריאל, ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג
- ערוך השלם, תרל"ח-תרנ"ב = ר' נתן בן יחיאל, ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב
- פירוש הרא"ש, תפ"ה = פירוש הרא"ש והראב"ד ז"ל, פראג תפ"ה
- פליישר, תשס"ח = ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים², ירושלים תשס"ח
- פסיקתא רבתי, תר"ם = פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"ם
- פרלס, 1884 = J. Perles, *Beiträge zur Geschichte der Hebräischen und Aramäischen Studien*, München 1884
- פרנקל, תשע"ד = א' פרנקל, "'שעיר וחותנו סערוני': מלכויות וגזרותיהן בפיוטי איטליה הקדומים', תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 269-317
- צונץ, 1855 = L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Berlin 1855
- צונץ, תש"ז = יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תש"ז

צונץ, תשע"ו = יט"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל, תרגם ז' ברויאר, ערך ועדכן א' פרנקל, ירושלים תשע"ו

B. Ziemlich, *Das Machsor Nürnberg: Ein Beitrag zur Erforschung des Ritus und der Commentarliteratur des Deutschen Machsor*, Berlin 1886

קוטשר, תשכ"ה = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה

B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*², Jerusalem = 2014
2014

B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001

ריצ'לר ובית־אריה, = 2008 *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem; edited by B. Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions: M. Beit-

Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008

A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in Österreich*, = 1931
I, Leipzig 1931

שטרן, 1853 = ז' שטרן, 'הערות לסדר סליחות', בתוך: סדר ימי סליחות, וינה 1853,
דפים קיח ע"ב-קיט ע"ב

Edward L. Greenstein
The Heart as an Organ of Speech in Biblical Hebrew 206*

Jan Joosten
A Pseudo-Classicism in Esther 219*

W. Randall Garr
Hebrew Causative Morphology 234*

Geoffrey Khan
Remarks on the Pronunciation of *Dageš* in the Tiberian Reading
Tradition of Biblical Hebrew 252*

Hugh G. M. Williamson
Bewitching Problems in Isaiah 8:19–20 272*

James C. VanderKam
Making Text-Critical Decisions in Jubilees 2 289*

Rabbinic Literature and Medieval Studies

Mordechai Z. Cohen
‘The Firmly Established Text’: On Maimonides’ Expression *al-naṣṣ
al-muḥkam* in His Introduction to the Mishnah 309*

Aaron D. Rubin
Judeo-Italian Biblical Glossaries: The Book of Haggai 334*

Shnayer Z. Leiman
The Claim of the Boethusians: A Note on the Plain Sense of
M. Menahot 10:3 361*

Haggai Ben-Shammai
Text and Context in Saadya’s Bible Translations 377*

Jeffrey H. Tigay
The Literary and Exegetical Significance of Some Differences
between the *Parashâ* and Chapter Divisions 395*

Aharon Maman
On the Trail of Ibn Quraysh’s Lost Book, *Sefer Av vaEm* 423*

Table of Contents

Richard Steiner: An Appreciation 7*

List of Publications 15*

Semitic and Near Eastern Studies

Shalom E. Holtz

Preliminary Observations on Trial Procedure in the Al-Yaḥūdu Texts 27*

Robert K. Ritner

The Supposed Earliest Hieroglyphic Mention of Israel (Berlin ÄM 21687): A Refutation 38*

John Huehnergard

Of People and Tongues: Semitic **nis-* and **lisān-* 54*

Simon Hopkins

Alif maqṣūra, final *imāla*, and pre-Classical Arabic 72*

Leonid Kogan

Studies in Comparative Semitic Lexicography 87*

Maria Giulia Amadasi Guzzo

The Kingdom of Idalion according to Epigraphic Sources 114*

Biblical Language and Other Biblical Studies

Adina Moshavi

How *Have* the Mighty Fallen? On Supposedly Exclamative אֵיךְ and אֵיכָה in Biblical Hebrew 147*

Aaron Koller

Tree and Wood, Polysemy and Vagueness: Detangling the Branches of the Hebrew Word עֵץ 164*

Malcah Yaeger-Dror

Prolegomenon to a Study of Biblical Prosody 182*

Semitic, Biblical, and Jewish Studies

in Honor of Richard C. Steiner

edited by

Aaron J. Koller, Mordechai Z. Cohen and Adina Moshavi

The Bialik Institute, Jerusalem

Michael Scharf Yeshiva University Press